

М. Клочко, аспірант, Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Джерела походження та способи творення юридичних термінів України

У період становлення правової держави однією із найважливіших постає проблема вивчення юридичної термінології, а також її правильного використання як професійними юристами, так і майбутніми фахівцями. Вирішення актуальних питань сучасної правознавчої науки, тлумачення законів та нормативних актів неможливе без знань певних мовних особливостей. Як справедливо зауважив А. Б. Венгеров: «...визначення юридичних понять <...> це не якась казуїстика чи схоластика, а, навпаки, надзвичайно важлива наукова і практична справа, якщо згадати, що за всім цим стоять живі люди, їх діяльність, благополуччя, а іноді й життя»¹.

На потребу нагального впорядкування україномовного поняттєвого апарату юриспруденції та подальшого дослідження питань юридичної термінології в різні часи звертали увагу українські мовознавці та юристи, а саме: О. А. Серебрєнська, Г. С. Онуфрєнко, С. П. Головатий, Ю. Є. Зайцев, І. Б. Усенко, Н. В. Артикуца, Ю. Ф. Прадїд, С. П. Кравченко, Б. Р. Стецюк та ін.

Мета пропонованої статті — розкрити основні шляхи надходження української юридичної термінології, визначити способи творення правничих термінів.

Правнича термінологія починала утворюватися одночасно з виникненням права. Перші юридичні документи є основними джерелами виникнення правової термінології, юридичних конструкцій (Закони Хаммурапі, Закони дванадцяти таблиць, Закони Ману, Варварські правди, Руська Правда, Саксонське зерцало). Важливою рисою правничих термінів є їх тісний зв'язок із різними політичними і правовими теоріями, науковими напрямками, певними суспільними традиціями, правовим досвідом. Розвиток української правничої термінології пов'язаний з історією української державності, національного права, української мови.

¹ Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – М., 1998. – 530 с.

Умовно виділяють лексико-семантичний та словотвірний аспекти термінотворення. В основу лексико-семантичного аспекта термінотворення покладено обґрунтування різних шляхів входження термінологічних одиниць у мову. Так, на думку Л. І. Чулінди, словниковий склад української юридичної термінології формується з різних джерел, які умовно можна поділити на 5 груп:

по-перше, запозичення латинських термінів і правових понять, які стали підґрунтям для термінології різних правових систем (апеляція, алібі, документ, реформа);

по-друге, використання термінів з нормативно-правових актів Київської Русі (закон, суддя, свідок, карати);

по-третє, надходження термінології з розвинутих сучасних правових систем (контрабанда, бартер, монополізм);

по-четверте, існування термінології нормативно-правових актів України (Конституції, законів, кодексів), міжнародних документів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Правнича термінологія, зафіксована в Конституції України, є обов'язковою для вживання в галузевому законодавстві. Наприклад, у Конституції України вжито термін перепинити злочин (ст. 29). Це означає, що у відповідних законах, Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах України це юридичне поняття має позначатися саме цим терміном, а старий термін припинити злочин не повинен вживатися;

по-п'яте, джерелом нових термінів може бути перекладацька діяльність. Перекладач може: а) передати іншомовний термін, якого немає в українській мові, засобами українського алфавіту або б) дати описову конструкцію правового поняття українськими словами, які утворюють терміносполучення¹.

У лінгвістиці класичним є підхід, за яким нові одиниці в межах конкретної терміносистеми за способами їх виникнення поділяються на чотири групи: неосемантизми, неологізми, запозичення та інтернаціоналізми — кожна з них виявляє специфіку термінотворення в національній мові.

1. Неосемантизація. Неосемантизація — це надання статусу термінів загальноновживаним лексичним одиницям рідної мови. Серед неосемантизмів розрізняють дві підгрупи: а) неосемантизми, що виникли внаслідок переносного вживання загальнонаціональних слів (термі-

¹ Чулінда Л. І. Українська правнича термінологія / Л. І. Чулінда : навч. посіб. – К., 2005. – 112 с.

нологізація); б) ті, що належали до інших термінологічних систем, а в новому термінологічному лексиконі набули нового значення, зберігаючи, однак, свою первісну семантичну прозорість (транстермінологізація)¹.

Специфіка мови законодавства дозволяє твердити, що ступінь її спеціалізації порівняно невеликий. Право є регулятивом суспільних відносин, причому доволі різнохарактерних за своїм змістом. Мову законодавства не можна назвати вузькоспеціальною ще й тому, що нормативними актами послуговується не тільки вузьке коло спеціалістів, але і всі громадяни у своєму соціальному житті й практичній діяльності. Тому в юриспруденції порівняно небагато вузькоспеціальних термінів, що позначають особливі юридичні поняття. В основному законодавство спирається на термінологію, яка має прозору семантику й будується на ґрунті загальноновживаного словника. Інший аспект — дефінітивна визначеність і, відповідно, спеціалізація значення загальноновживаного слова, що термінологізується, свідомо творені елементи тих чи інших фахових мов, які є специфікою окремих правових актів, самостійних галузей права, якщо такі регулюють відповідну сферу правових відносин.

Формування іншого принципу творення термінів можна вважати наслідком міждисциплінарних зв'язків. При такому способі творення не тільки відбувається залучення терміна з іншої галузі знань до конкретного термінологічного лексикону в значенні, узгодженому зі своїми потребами, а й здійснюється метафорична модифікація первісного значення. Цей напрям термінологізації зумовлений тим, що рівень знань у певних галузях науки та розвиненість деяких спеціальних терміносистем переважають інші. Тому в ХХ ст. головними «донорами» транстермінологічних неосемантизмів є дисципліни, які розвиваються найшвидше, тобто математика, фізика, біологія та ін. Причому таке перенесення варто протиставляти простому запозиченню терміна в його первісному значенні іншою (наприклад, новою, міждисциплінарною) наукою як основного терміна. Підкреслимо, що неосемантизація є продуктивною, корисною і сприяє розвитку мови.

Серед юридичних неосемантизмів можна виділити такі групи термінів: 1) загальноновживані терміни; 2) загальноновживані терміни, що

¹ Вербенец М. Б. Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / М. Б. Вербенец. – К., 2004. – 15 с.

мають у нормативному акті більш вузьке спеціальне значення; 3) власне юридичні терміни; 4) технічні терміни¹.

2. Запозичення. У своєму безперервному розвитку, хоча й різному в різні історичні періоди, неоднаковому за інтенсивністю, розмірами, характером, «наука тяжіє до єдності попри мовні кордони і бар'єри ідеологій», а «мова, як елемент національної культури, природно прагне неповторності, являє світові унікальний духовний портрет нації²». Тому у практиці термінотворення обов'язково виявляються дві посилювані екстралінгвальними та інтралінгвальними факторами тенденції: до нормативного збереження національної самобутності мови і до термінологічних запозичень. При цьому в обох тенденціях наявною є обов'язкова спільна умова — номінувати спеціальне поняття точно і достатньо повно.

Важлива роль у процесі запозичення належить перекладачеві (інколи перекладацьку діяльність називають джерелом появи нових термінів). Переклад — це не лише намагання передати певну інформацію засобами іншої мови, а й випробування мови перекладу, її здатності передавати думку, висловлену іншою мовою. І якщо в юридичній мові бракує необхідних лексичних одиниць, саме перекладачі першими намагаються створити відповідний лексичний еквівалент. Такий еквівалент можна створити двома способами, а саме: використання першоджерельного терміна або його транскрибованої версії — пряме запозичення (агент, акція, гарантія, експорт, компанія, компенсація, контракт, ліцензія, менеджер); підбирання парафрази — роз'яснення; надання термінологічного статусу слову загального вжитку — термінотворення³.

І хоча переклад правових текстів не має бути інтерпретацією, уникнути суб'єктивного підходу досить складно. Як свідчать спеціальні дослідження, складність перекладу правових текстів пояснюється тим, що кожне слово має не лише своє основне значення, а й деякі нюанси, які сформувалися в результаті його розвитку в певному контексті; юридична мова навіть у межах однієї мови розглядається як

¹ Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1990. – 192 с.

² Алексієнко Л. А. Мова науки і національна мова / Л. А. Алексієнко // Українська мова і сучасність : зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 33–35.

³ Балтаджи П. Перекладацька діяльність як фактор формування сучасної системи юридичних термінів /

П. Балтаджи // Сучасний вимір держави та права : зб. наук. Праць; за ред. В. І. Терентьева, О. В. Козаченка. – Миколаїв, 2008. – С. 33–35.

окрема мова, слова та фрази можуть мати специфічне значення, яке формувалося століттями, або ж бути відкритими для тлумачення; у кожній мові наявна чимала кількість слів, які мають однакове походження (наприклад, від латинських слів), які можуть по-різному трактуватися правовим лексиконом різних мов; існують різні версії однієї мови, які можуть різнитися синтаксично, лексично та семантично; кожна мова має свої граматичні особливості: існують мови, яким не властиві граматичні часи, одні мови мають більше способів чи видів дієслів, інші — менше.

Перекладач несе велику відповідальність, оскільки термін, створений ним, стає частиною рідної мови і в подальшому продовжує існувати незалежно. У цьому процесі важливо уникати помилкового вживання, тому в пошуках адекватного еквівалента орієнтиром мають бути офіційні тексти інших мов.

Здебільшого ж якість перекладу залежить від рівня кваліфікації перекладача: перекладачі-лінгвісти та галузеві фахівці мають різні підходи до перекладу. Саме це часто стає причиною невдалого перекладу. Тому перекладачі-лінгвісти повинні розумітися у відповідній галузі — у даному випадку йдеться про специфіку юридичної термінології, а творці права — не ігнорувати правила мовознавства. Досягнення високої якості, ідентичності та адекватності перекладу — першочергове завдання та ознака подолання лінгвоетнічного бар'єра.

Щодо юридичних текстів відповідна практика діє в адміністрації Європейського Союзу, де юристи перевіряють перекладені тексти, а в Суді Європейського Союзу перекладацька діяльність здійснюється виключно юристами¹. Запозичення такої практики може бути реальним лише за наявності високої мовної культури юристів; вільного володіння іноземними мовами, синтезованими лінгвістичними та правовими знаннями, навичками їх застосування; розуміння особливостей терміносистем; державної зацікавленості.

Продуктивним для українського юридичного термінотворення є дериваційна актуалізація іншомовних (переважно грецьких чи латинських) морфоелементів, які набули статусу інтернаціоналізмів: а) префіксів: анти-/anty-, де-/de-, дис-/dys-, інтер-/inter-, контр-/kontr-, що

¹ Юриспруденція XXI века: горизонты развития : очерки / под ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – СПб., 2006. – 657 с.

концентруються в розрядах іменних основ (антидержавний; демаркація; дискваліфікація тощо)¹;

б) префіксоїдів: квазі-/quasi-, макро-/makro-, мікро-/mikro-, фото-/foto (квазігроші, фотографія (криміналістична) та ін.)². Процес актуалізації словотвірних префіксоїдів і суфіксоїдів в українській мові відбувається на тлі їх активного використання в інших мовах, зокрема польській, що дозволяє говорити про тенденцію використання названої словотвірної моделі у мові права, яку сучасні термінологи називають суперсистемою.

3. Неологізація. Ще однією моделлю творення термінів є неологізація, зокрема авторська, тобто саме створення нових термінів. Академік А. Ю. Кримський, головний редактор «Російсько-українського словника правничої мови» (1926 р. видання), зазначав, що «суть праці над термінологією є в тім, що термінолог [...] творить нове слово-термін (новотвір) з кореневих мовних основ [...]», згідно із законами словотворення української мови³.

Термінологічні неологізми, тобто новостворені в межах даного термінологічного лексикону вербальні одиниці, — це передусім питомі неологізми. В українській мові вони широко використовуються як еквіваленти іншомовних термінів у перекладних термінологічних словниках, зокрема при калькуванні терміноодиниць, що входять до так званих «первісних лексиконів», наприклад англ. *leasing* > лізинг; *subleasing* > сублізинг і т. д. Адже національна мова має свою словотвірну систему, яка є настільки розвинутою й дериваційно перспективною, що здатна задовольнити всі потреби даного комунікативного соціуму.

Привертає увагу характерний для української мови спосіб неологізації, яким є термінотворення віддієслівних і відприкметникових іменників за допомогою суфіксів, наприклад: бездітний > бездітність; здатний до праці > працездатність; конфіскувати > конфіскування; припинити діяльність > припинення діяльності⁴ та ін.

¹ Українсько-польський, польсько-український термінологічний словник: Право. Фінанси. Економіка. Торгівля / Уклад.: І. С. Яценко. – К., 2004. – 739 с.

² Артикуца Н. В. Українська юридична термінологія / уклад. Н. В. Артикуца. – К., 1998. – 38 с.

³ Інструкція для складання словників ІУНМ // Вісник ІУНМ. – К., 1928. – Вип. 1. – С. 66–72.

⁴ Українсько-польський, польсько-український термінологічний словник: Право. Фінанси. Економіка. Торгівля / уклад.: І. С. Яценко. – К., 2004. – 739 с.

Р. А. Будагов стверджував, що вигаданих довільних неологізмів, зазвичай, не буває в жодній з індоєвропейських мов. Вигаданих слів «[...] нараховуються одиниці, тому вони й не можуть змінити загального становища [...] Якщо ж узяти до уваги те, що довільність навіть і цих трьох-чотирьох слів може бути взята під сумнів..., то вийде, що вигаданих слів зовсім не існує»¹. Спроби штучної побудови таких слів, на думку вченого, мають закінчитися повною невдачею, адже термін обов'язково має бути вмотивованим. Ермар Свадост, навпаки, вважає такий спосіб досить вдалим для номінації мовних понять.

На сьогодні існують певні спроби документально унормувати процес неологізації. Так, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології Держстандарту і Міносвіти України (ТК СНТТ) зазначає, що «для позначення сформульованого поняття (якщо нема потенційних термінів, які можуть відтворити потрібний відтінок значення) термінолог, відповідно до законів словотворення, **творює** нове слово-термін або термінологічне словосполучення з кореневих мовних основ, надаючи йому, за допомогою відповідних префіксів та суфіксів, потрібного відтінку в значенні»².

4. Інтернаціоналізація. Від звичайних запозичень інтернаціоналізми відрізняє насамперед те, що запозичується не тільки зовнішня, а й внутрішня форма. Відповідно, «будь-який елемент може називатися інтернаціональним лише тоді, коли він зустрічається принаймні у трьох неспоріднених мовах»³. Інтернаціоналізми, як правило, не вважаються елементами окремо взятої мови, бо за такої ситуації вони перестануть бути інтернаціональними, заперечуватиметься характер їхньої інтернаціональності⁴. З іншого боку, чужими для тієї чи іншої мови назвати їх теж досить важко, бо це знову призведе до заперечення їхнього інтернаціонального характеру, оскільки інтернаціональне за внутрішньою сутністю не може бути для когось чужим, якщо воно справді інтернаціональне.

Юридична термінологія України має значну кількість інтернаціоналізмів у складі терміносистеми юридичної мови. Окрему частину в

¹ Будагов Р. А. Очерки по языкознанию / Р. А. Будагов. – М., 1953. – 280 с.

² Порадник для укладачів фахових словників (початкова редакція проекту) : Офіційна інтернет-сторінка Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології <http://www.polynet.lviv.ua/tc.terminology/>.

³ Д'яков А. С. Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспекти / А. С. Д'яков, Г. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К., 2000. – 218 с.

⁴ Кияк Т. Р. Науково-технічний переклад (теоретичні та практичні аспекти) / Т. Р. Кияк // Іноземна філологія. – 1992. – С. 141–147.

ній складають терміни, які відносять до латинізмів — термінопонять, запозичених із римського права, яке набуло досить високого рівня розвитку і було чудовим взірцем для наслідування. До цього часу такі інтернаціоналізми можна знайти практично в кожній європейській мові, а надто, якщо проводити поняттєві й лексичні паралелі між польською та українською мовами, зважаючи на їхні історичні зв'язки та історично зумовлену схожість у багатьох аспектах системи права. Наприклад, з укр. *кодекс* через пол. *kodeks* з лат. *codex*; укр. *амністія* через пол. *amnestia* з лат. *amnestia*; укр. *кримінологія* через пол. *kryminologia* з лат. *crimen* + грец. *logos* тощо.

Окреслена ситуація зумовлена тим, що в Європі тривалий час грецька та латинська мови були міжнародними і вважалися мовами науки. Відповідно, ця ситуація привела до того, що латинська лексика перетворилася на джерело поповнення наукової термінології в усіх сучасних європейських мовах. А оскільки класична латинська мова сама була переповнена грецькими запозиченнями, то грецька мова теж стала лексичним резервом для побудови універсальних із погляду функції та нових в системах національних мов термінів. Можна вважати, що саме терміноелементи греко-латинського походження є справжніми інтернаціоналізмами, оскільки вони не належать до жодної з живих мов, і тому є однаково чужими та одночасно рідними будь-якій мові.

Сьогодні з питанням інтернаціоналізації лексичного складу мови, на думку переважної більшості слов'янських учених, пов'язаний процес нормування термінології. Гармонізація термінологічного лексикону, як позиція сучасних термінологів, полегшує рух професійної комунікації на міжнародній арені. Саме ці ідеї становлять наукову основу, зокрема Варшавської термінологічної школи, серед представників якої є такі вчені, як: С. Гайда, М. Мазур, В. Новицький, З. Стоберський, (S. Gajda, M. Mazur, W. Nowicki, Z. Stoberski)¹.

Стосовно словотвірного аспекту термінотворення — М. Вербенец запропонувала таку класифікацію словотвірних типів термінів у юридичній термінології:

1. Терміни — кореневі слова:

а) коренева питома лексика (*закон, право, уряд* та ін.);

б) запозичена непитома лексика (*ембарго, концесіонер* та ін.).

¹ Вербенец М. Типологія системних відношень української та польської юридичних субмов / М. Вербенец // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 103–115.

2. Похідна лексика:

а) терміни, утворені за допомогою суфіксації (*законний, урядовий, правовий* та ін.);

б) терміни, утворені за допомогою префіксації (*перешкода, недоторканість* та ін.);

3. Терміни — складні слова (*злочинець, наймодавець* та ін.).

4. Терміни-словосполучення (*безпека руху, демонстрація сили* та ін.).

5. Терміни-абревіатури (*КК, ЦК, ЦПК* та ін.).

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що впорядкування, унормування та уніфікація української юридичної термінології належать до тих державно-правових явищ, які потребують дослідження, розробки і знання методики її використання з метою однозначного, правильного сприйняття текстів нормативно-правових актів. Юридична теорія та практика потребують системної єдності, однозначності у вживанні термінів, використання структурованих терміноодиниць для позначення понять, ліквідації довільного термінотворення, що призводить до частого використання в нормативних актах синонімів, які руйнують термінопоняттєві відношення.

Важливим досягненням розвитку термінологічної справи в Україні є активне опрацювання теоретичних проблем, висвітлення такої проблеми, як термінознавство, проведення різноманітних термінологічних конференцій. Діють центри, де розробляють питання термінології та видають термінологічні словники. Проте необхідно продовжувати досліджувати особливості вживання, способи створення правничих термінів, розвивати і вдосконалювати практику цілеспрямованої підготовки кадрів у сфері нормопроекування, важливо забезпечити потребу в якісних україномовних довідниках, тлумачних словниках з юриспруденції тощо.